Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi

1918 Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 2023

Ordu vətənin dirəyidir

Birinci Dünya müharibəsində məğlub edilmiş Almaniya-Türkiyə bloku qalib gəlmiş Antanta ölkələri ilə 1918-ci il oktyabrın 30-da ağır şərtli müqavilə bağladı. Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə, Türkiyə qoşunları Azərbaycanı və Zaqafqaziyanı tərk etdi. 1918-ci il noyabrın 17-də müttəfiq dövlətlər adından general Tomsonun başçılığı altında ingilis hərbi qüvvələri Bakıya daxil oldular. Həmin qüvvələr Azərbaycan qoşunlarının Bakını tərk etməsini tələb etdi. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar 1918-ci il noyabrın 22-də Hərbi Nazirlik Gəncəyə köçdü və fəaliyyətini orada davam etdirdi. Hərbi Nazirliyin Gəncəyə köçürülməsi nazirliyin dövlət strukturları ilə əlaqələrində və ordunun formalaşması prosesində müəyyən çətinliklər yaratmasına baxmayaraq, artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarovun rəhbərliyi altında aparılan təşkilati işlər öz nəticəsini verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun əsas qüvvələri Hərbi Nazirliyin Gəncədəki fəaliyyəti dövründə yaradıldı.

Qeyd edək ki, Hərbi Nazirlik Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1 noyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. Nazirliyin yaradılması haqqında qəbul edilmiş həmin qərarda qeyd edilirdi ki, hərbi nazir portfeli Nazirlər Şurasının sədrinə həvalə edilsin. Onun müavini artilleriya generalı S.S.Mehmandarov təyin olunsun. Daha sonra qısa müddət ərzində Hərbi Nazirliyin aparatı yaradıldı. Noyabrın 15-də hərbi nazirin müavini Səməd bəy Mehmandarovun əmri ilə Azərbaycan korpusunun qərargah rəisi polkovnik Həbib bəy Səlimov Baş Qərargahın və hərbi nazirin dəftərxanasının rəisi vəzifəsinə təyin edildi. Nazirin əmri ilə polkovnik Səlimova tapşırıldı ki, Nazirlər Şurasının təsdiq etdiyi ştata uyğun olaraq Hərbi Nazirliyin Baş Qərargahını və Dəftərxanasını, habelə Baş Qərargahın general-kvartirmeyster, növbətçi-general, artilleriya, intendant, mühəndislik, hərbi-məhkəmə, hərbi-təlim, topoqrafiya və nəzarət şöbələrini yaratsın. İntendant şöbəsinin rəisi polkovnik Seyfulla Mirzə Qacar, artilleriya şöbəsinin rəisi general-mayor Tlexas, polkovnik Qaytabaşi isə nəzarətçi general vəzifəsinə təyin edildi. Polkovnik-leytenant Vəkilov tərəfindən müvəqqəti olaraq mühəndislik şöbəsinin rəisi vəzifəsini icra etməyə icazə verildi.

Nazirlər Şurasının 1918-ci il 25 dekabr tarixli qərarı ilə artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov hərbi nazir, dekabrın 29-da Azərbaycan korpusunun komandiri, general-leytenant Əliağa İsmayılağa oğlu Şıxlinski isə hərbi nazirin köməkçisi təyin edildi. Xalqımızın zəngin hərbi biliyə və təcrübəyə malik görkəmli övladları S.S.Mehmandarov və Ə.İ.Şıxlinski respublikada aparılan hərbi quruculuq işlərinə rəhbərlik etdikdən sonra ölkədə hərbi qüvvələrin yaradılması sahəsində işlər uğurla həyata keçirilməyə başlandı. Ordu quruculuğuna Azərbaycan Parlamenti tərəfindən də böyük diqqət yetirildi.

Azərbaycan Parlamentinin 1918-ci il 26 dekabr tarixli iclasında F.X.Xoyskinin sədrlik etdiyi hökumətin bəyannaməsi elan edilmişdir. Həmin bəyannamədə ordu quruculuğu ilə bağlı qeyd edilirdi: "Möhtərəm məbuslar! Sülhsevərlik yanğısı nə qədər böyük olsa da, hökumət hüquq və maraqlarının qorunmasında canlı qüvvəyə-orduya arxalanmalıdır. Beləliklə, ərazi bütövlüyünü qorumağa qadir olan hərbi qüvvələrin yaradılması hökumətin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biridir. Bu qüvvələr bütün lazımi vəsaitlərlə: silahla, əsgəri təchizatla, ərzaqla təmin edilməlidir. Hökumət dərhal bunun təşkilinə başlayacaqdır".

S.S.Mehmandarovun 1919-cu il yanvarın 3-də hərbi nazir vəzifəsində fəaliyyətə başlaması haqqında imzaladığı əmrdə qeyd edilirdi:

1. Mən bu gün Bakı şəhərindən qayıdaraq Hərbi Nazirliyi idarə etməyə başladım; Azərbaycan korpusunun komandiri general-leytenant Şıxlinskidən xahiş edirəm ki, öz vəzifəsinin icrasına başlasın.

2. 1918-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan Respublikasının hərbi naziri vəzifəsinə təyin edilmişəm, bunu hərbi təsisata elan edirəm.

3. Azərbaycan korpusunun komandiri general-leytenant Şıxlinski Nazirlər Şurasının 29 dekabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə hərbi nazirin köməkçisi təyin edilmişdir.

Hərbi nazir S.Mehmandarovun 10 yanvar 1919-cu il tarixli əmri ilə Hərbi Nazirliyin nəzdində piyada və atlı diviziyalarının, Baş Qərargahın, Artilleriya və İntendant idarələrinin rəislərindən, qərargahın general-kvartirmeysterdən, növbətçi-generaldan, tapşırıqlar üzrə generaldan və mühəndislik şöbəsinin rəisindən ibarət Hərbi Şura yaradıldı. Qoşunların yerləşdirilməsi, təchiz edilməsi, təlimtərbiyə işlərinə aid bütün məsələlərin hazırlanması Hərbi Şuraya həvalə olundu.

Qeyd edək ki, yenicə yaradılmış respublikada həyata keçirilən ordu quruculuğunda yerli şərait nəzərə alınmaqla çar ordusu qoşunlarının yaradılması, komplektləşdirilməsi, idarə edilməsi və döyüş hazırlığı prinsipləri tətbiq olunurdu. Bu, ilk növbədə onunla izah edilirdi ki, yaranmaqda olan Azərbaycan Ordusunun ali zabit korpusunun bir çoxu rus-yapon və Birinci Dünya müharibəsinin iştirakçıları olmuş və zəngin döyüş təcrübəsi əldə etmiş keçmiş çar ordusunun general və zabitlərindən ibarət idi. Ədliyyə və daxili işlər naziri X.Xasməmmədovun 1919-cu il fevralın 12-də qubernatorlara göndərdiyi təlimnamədə hərbi xidmətə çağırışın həyata keçirilməsində türk komandanlığının işləyib hazırladığı təlimatın deyil, hərbi mükəlləfiyyət barədə keçmiş Rusiya Nizamnaməsinin əldə rəhbər tutulması tövsiyə edilirdi.

Hərbi Nazirliyin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri də milli hərbi zabit kadrlarının hazırlanması idi. Bu məsələnin aktuallığı xüsusilə onunla izah olunurdu ki, Denikin qoşunları Azərbaycanın sərhədlərinə yaxınlaşdıqca keçmiş Qafqaz cəbhəsinin və Qafqaz Dairəsinin bir çox rus zabitləri Azərbaycan Respublikasına qarşı kəşfiyyat işləri aparır və təxribat törədirdilər. Doğma xalqına və vətəninə sadiq olan milli zabit kadrlarına son dərəcə böyük ehtiyac duyulurdu. Milli zabit kadrları hazırlayan hərbi məktəbə mövcud tələbat nəzərə alınaraq hökumətin 1 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə Gəncə Sənət Məktəbinin təmir edilməsi və onun hərbi məktəb kimi yenidən təchiz edilməsi üçün Gəncə hərbi məktəb müfəttişinin sərəncamına 30 min rubl pul vəsaiti ayrıldı. Bundan əlavə, Bakı şəhərində üç hərbi məktəbin açılması və onların avadanlıqlarla təchiz edilməsi məqsədilə hökumətin 27 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə daxili işlər nazirinin sərəncamına 50 min rubl kredit ayrıldı. Bunlardan əlavə, 1918-ci il dekabrın 1-də Gəncə podpraporşik məktəbinin fəaliyyəti yenidən quruldu və həmin məktəbin statusu genişləndirilərək praporşiklər məktəbinə çevrildi. 1919-cu ilin oktyabrında isə həmin məktəbin bazasında piyada, artilleriya, mühəndislik, habelə kürd bölmələrindən ibarət Hərbi Məktəb yaradıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu quruculuğunda milli duyum, milli birlik və milli iftixar, vətənə, torpağa bağlılıq əsas prinsiplərdən idi. Hər bir zabit və əsgər öz xalqının şanlı döyüş tarixini, özünün kökünü və soyunu bilməli və onlara qırılmaz köklərlə bağlı olmalı idi. Əsgər və zabitlər ilk növbədə vətəndaş olmalı, doğma yurdunu, dilini və millətini sevməli, onun keşiyində layiqincə dayanmağı bacarmalı idi. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov 1919-cu il aprelin 2-də etdiyi məruzəsində bildirirdi: "...bizim hərbi qüvvələr, ümumdünya tarixinin səhifələrinə yazdıqları və indiyə qədər Avropa xalqlarının unutmayaraq xatırladıqları qəhrəmanlıqları, özünün şanlı döyüş tarixini bilməlidirlər. Bunlar haqqında ən az danışan və xatırlayan da deyəsən elə özümüzük. Yüz ildən artıq davam etmiş rus hökmranlığından azad olmuş türk xalqına xatırlatmaq lazımdır ki, biz heç də həmişə itaət altında olmamışıq, öz qərarımızı Avropa və Asiyaya qəbul etdirmişik. Olduqca faydalı hesab edirəm ki, türk tarixini yaxşı bilənlərdən bir kəsə tapşırılsın ki, xalqımızın bu günə kimi olan tarixini və əlamətdar hadisələrini qısa şəkildə əks etdirən sadə dildə yazılmış kitablar tərtib edərək dərc etsin... Ziyalılarımızın ən mühüm vəzifələrindən biri xalqı və əsgərləri öz tarixi ilə tanış etməkdir. Bu şübhəsiz ki, xalqın milli heysiyyətini və türk irqinə məxsusluğu ilə iftixarını artıracaqdır". S.Mehmandarov əsgər və zabitlərin xalqımızın tarixini, qəhrəmanlıq ənənələrini əks etdirən kitablarla təmin edilməsinə xüsusi fikir verir, bu kitabları oxumaq üçün onlara şərait yaradırdı.

S.Mehmandarov Ali Qərargahın Baş idarəsinin yaradılması haqqında 1919-cu il martın 26-da 147 saylı əmr imzaladı. Həmin əmrə əsasən, I Müsəlman korpusunun keçmiş komandiri general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçə martın 19-dan etibarən Ali Qərargah Rəisi vəzifəsini icra etməsinə icazə verildi.

Ali Qərargahın Baş idarəsi aşağıdakı şöbələr əsasında yaradılmışdır: a) general-kvartirmeyster, b) hərbi-topoqrafiya, c) rabitə xidməti. Baş idarəyə qoşunların təşkili, təlimi, dislokasiyası məsələlərinə baxılması həvalə edildi. Baş Qərargahın səlahiyyətlərində isə qoşunların komplektləşdirilməsi, yerləşdirilməsi və daxili təsərrüfat məsələləri saxlanıldı. 1919-cu il martın 28-də hərbi nazir, artilleriya generalı S.Mehmandarov və Ali Qərargahın rəisi general-leytenant M.Sulkeviçin general-kvartirmeyster şöbəsinin strukturu haqqında birgə imzaladıqları 157 saylı əmrlə əməli-səfərbərlik, hesabat, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat şöbələrindən və rabitə xidmətindən ibarət general-kvartirmeyster bölməsi formalaşdırıldı.

1920-ci il martın 2-də Azərbaycan Ordusunun Qərargahı yaradıldı. Hərbi nazir S.Mehmandarov və ordu qərargahının rəisi H.Səlimov tərəfindən imzalanmış əmrə əsasən, Baş Qərargah və Ali Qərargahın Baş idarəsi bir qərargahda birləşdirilərək Azərbaycan Ordusunun Qərargahı adlandırıldı. Həmin əmrlə Ali Qərargahın Baş idarəsinin rəisi general-mayor H.Səlimov korpus komandiri hüququ və təminatı ilə ordu qərargahının rəisi təyin edildi.

Hərbi Nazirliyin qərargahlarına, habelə idarə və şöbələrinə müxtəlif vaxtlarda generallardan Həbib bəy Səlimov, İbrahim ağa Usubov, Abdul Həmid Qaytabaşı, İbrahim ağa Vəkilov, Məmməd bəy Sulkeviç, Murad Qirey Tlexas, Firudin bəy Vəzirov, Məmməd Mirzə Qacar, Amanulla Mirzə Qacar, Davud bəy Yadigarov və başqaları başçılıq etmişlər. Eyni zamanda Azərbaycanın Milli Ordu hissələrində layiqincə xidmət göstərən zabitlər arasında digər millətlərin nümayəndələri də olmuşdur: polkovnik V.N.Sokolov - I piyada diviziyasının qərargah rəisi, B.K.Bekov - istehkamçı məktəbinin rəisi, S.M.Koçladze-hərbi dəmir yolu məktəbinin rəisi, V.S.Xarkeviç - I artilleriya briqadasının divizion komandiri, polkovnik V.D.Klementyev - qoşunların hərəkətinin müdiri, polkovnik-leytenant P.P.Mikeladze - Bakı müdafiə rayonunun mövqe batareyalarının rəisi və başqaları. Şəxsi heyətin tərbiyə edilməsində Milli Ordunun strukturunda fəaliyyət göstərən din xadimlərinə də böyük əhəmiyyət verilirdi. Hətta baş molla vəzifəsi təsis edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti dövlətin təhlükəsizliyini, ölkənin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün ordu quruculuğuna xüsusi diqqət verərək büdcədən mümkün qədər böyük vəsait ayırırdı. 1919-cu ildə büdcədən ən böyük vəsait ordu quruculuğu üçün ayrılmışdır - 399 milyon 454 min 242 rubl.

1919-cu ilin sonunda Azərbaycan Ordusunun tərkibində 2 piyada və 1 atlı diviziya var idi. I piyada diviziyasının komandiri general-mayor Cavad bəy Şıxlinski, diviziyanın qərargah rəisi Vasiliy Sokolov idi. I piyada diviziyasına Cavanşir I piyada alayı (polkovnik Vladimir Levestan), Zaqatala 2-ci piyada alayı (polkovnik Əhməd bəy Dibirov), Gəncə 3-cü piyada alayı (polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov) daxil idi. II piyada diviziyasının komandiri İbrahim Ağa Usubov, qərargah rəisi polkovnik-leytenant Mahmud bəy Zeynalov olmuşlar. II piyada diviziyasına 4-cü Quba piyada alayı (polkovnik Həsən bəy Ququşev), 5-ci Bakı piyada alayı (polkovnik-leytenant İsrafil bəy İsrafilov), 6-cı Göyçay piyada alayı (polkovnik Əfəndiyev), 7-ci Şirvan piyada alayı (Lənkəran ehtiyat taboru alaya çevrilməklə) və 8-ci Ağdaş piyada alayı daxil idilər. Piyada diviziyalarının hər biri həmin diviziyanın nömrəsi altında iki divizion heyətdən ibarət artilleriya biriqadası ilə təmin edilmişdir. 1-ci briqadanın komandiri Məmməd Mirzə Qacar, 2-ci briqadanın komandiri Rüstəm bəy Şıxlinski idi.

Atlı diviziyanın tərkibinə komandir general-mayor Teymur bəy Novruzov olmaqla, aşağıdakı alaylar daxil idi:

* 1-ci atlı Tatar alayı (polkovnik-leytenant Cəmşidxan Naxçıvanski);

* 2-ci atlı Qarabağ alayı (polkovnik Məhəmməd bəy Tuqanov);

* 3-cü atlı Şəki alayı (Xosrov Mirzə Qacar).

Həmin diviziyanın tərkibinə həmçinin Kürd atlı divizionu (rotmistr Səlim bəy Sultanov), Kürd atıcı batalyonu (ştabs-kapitan Yunis Şakarov) və atlı-dağ batareyası (podpolkovnik Dunin-Marsinkeviç) daxil idi.

Azərbaycan xalqının və hökumətinin iradəsi ilə müttəfiq dövlətlərin hərbi komandanlığı 1919-cu il aprelin əvvəllərində milli qoşun hissələrinin azsaylı kontingentinin Bakıda yerləşdirilməsinə razılıq verdi. İngiltərə hərbi qüvvələri Azərbaycan ərazisini tərk etdikdən sonra Hərbi Nazirliyin rəhbər orqanları 1919-cu il iyunun sonu-iyulun əvvəllərində yenidən Bakıya köçürüldü. 1919-cu ilin yayında Bakıda Komendant İdarəsi yaradıldı. Bakı şəhəri komendantı general-mayor Firidun bəy Vəzirov oldu.

1919-cu ilin payızında təşkil edilən ən əhəmiyyətli hərbi strukturlardan biri Bakının Möhkəmləndirilmiş Müdafiə rayonu idi. Yaradılmış bu strukturun başlıca məqsədi Denikin ordusunun şimaldan, xüsusən dənizdən ehtimal olunan təhlükəsinin qarşısını almaq və bütünlükdə Bakının etibarlı müdafiəsini təşkil etmək idi. Həmin strukturun rəisi general-mayor Murad Girey Tlexas, qərargah rəisi polkovnik Hacıbəylinski idi.

1919-cu ilin sonunda respublikanın ərazisində nizami ordu hissələri ilə yanaşı, qeyri-nizami hissələr - polis də yaradıldı. Həmin qüvvələr üzərində rəhbərliyi yerli qarnizon rəisləri həyata keçirirdi.

1920-ci ildə aşağıdakı birləşmələrin yaradılması nəzərdə tutulurdu: 9-cu piyada alayı, 3-cü piyada diviziyanın qərargahı, 2 qaubitsa batareyası, 1 atlı-dağ batareyası, atlı-dağ diviziyonunun idarəsi, diviziyonu idarə etməklə 3 batareya heyətli 1 yüngül döyüş diviziyonu. Əgər bu hərbi hissələrin yaradılmasını başa çatdırmaq mümkün olsaydı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin quru qoşunları təşkilati baxımdan ordu korpusu təşkil edərdi ki, bu da o dövrün ali taktiki birləşməsi sayılırdı.

Lakin məlum səbəblər ucbatından bunu həyata keçirmək mümkün olmadı. 1920-ci il aprelin 27-də XI ordu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisinə daxil oldu. Azərbaycan Parlamentinin 1920-ci il aprelin 27-də keçirilmiş axşam iclasında hakimiyyətin kommunistlərə təhvil verilməsi barədə qərar qəbul edildi. S.Mehmandarov 1920-ci il aprelin 28-də tutduğu vəzifəni sovet hakimiyyəti tərəfindən yeni təyin edilən hərbi və dəniz komissarı Cingiz İldırıma təhvil verdiyi barədə əmr imzaladı. Əmrdə yazılırdı: "...vidalaşarkən əziz xidmət yoldaşlarıma vicdanlı və rəşadətli xidmətlərinə görə minnətdarlığımı bildirirəm. Onların yeni hakimiyyətdə də bizim sevimli Azərbaycanımız naminə vicdanla və rəşadətlə xidmət edəcəklərinə şübhə etmirəm. Əlvida, böyükdən tutmuş kiçik əsgərə qədər sizin hamınıza əmin-amanlıq, əməkdə və şəxsi həyatda müvəffəqiyyətlər və xoşbəxtlik arzulayıram".

Azərbaycan sovetləşdirildikdən sonra 1920-ci ilin yalnız iyun-iyul aylarında Fövqəladə Komissiyanın hökmü ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun 15-dən artıq tanınmış hərbi sərkərdəsi, o cümlədən general-mayor Firidun bəy Camal bəy oğlu Vəzirov, Qaytabaşı Abdulhəmid bəy, Qacar Feyzulla Mirzə, Qacar Məmməd Mirzə, Qacar Əmir Kazım Mirzə, Yedigarov David bəy, Həşimbəyov Əliyar bəy, Səlimov Həbib bəy, Sulkeviç Matvey Aleksandroviç, Tlexas Murad Qirey, Usubov İbrahim Musa oğlu, Talışxanov Həbib bəy, polkovnik: Qalajev Danyal bəy, Qacar Sədrəddin Mirzə, Şıxlinski Rüstəm bəy və başqaları edam edildilər.

Azərbaycan hərbi sərkərdələrinə qarşı repressiyalar 1930-cu illərdə də davam etdi. Onların hər biri şərəfli həyat və döyüş yolu keçmiş peşəkar hərbçi olmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə respublikada aparılan ordu quruculuğunda və ölkəmizin ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasında xidmətləri olmuş hərbi sərkərdələr və hərbçilər heç vaxt unudulmur. Onların xatirəsi Azərbaycan xalqının qəlbində daim yaşayır və böyük ehtiramla yad edilir.

Rafiq SƏFƏROV,
Milli Arxiv İdarəsi Sənədlərin nəşri və istifadəsi şöbəsinin baş məsləhətçisi

(əvvəli qəzetin 25 iyun nömrəsində)